

A BARÁTSÁG MINT A KÖZÖS ALKOTÁS MŰVÉSZETE A BARÁTSÁG FENOMENOLÓGIÁJÁHOZ

FARKAS HENRIK

A BARÁTSÁG A MINDEN interszubjektív viszonyban lappangó harmadik helyéről fakad. Talán Blanchot gondolatai juthatnak az eszünkbe: harmadik nemű, anonim viszony, a „távolság teljes intimitása, a távoli abszolút közelsége.”¹ A barátság kijátssza az én és a másik minden despotizmusát; etikán és teológián túli képződményként dereng fel, amelynek személytelenségét barátok által alkotott egyedisége kárpótolja. Átjáró, ami közvetíti, és prizma, ami megtöri a viszony tagjainak mindenféle gesztusát, bár paradox módon épp a résztvevők folytonos alakítása folytán válik jelenvalóvá. A résztvevők nem csak alakítják, de általa alakulnak is. A barátság tehát a résztvevők alakítása során jön létre, amely visszahat a résztvevőkre is. A barátság e kettős kötését próbáljuk fenomenalizálni; vagyis strukturált módon leírni képződését, a szubjektum benne játszott szerepét és a törvényt, amely e folyamatokat irányítja.

A barátság kimeríthetetlen fogalma egy olyan helyen bomlik ki, amit az *immanencia terepének* hívhatnánk, és ami értelmes ellenpárja minden *transzcendens viszony*nak. Míg az immanencia helyén az előzetes formáktól mentes, kidolgozásra váró terepet értjük, transzcendenssel jellemezhetünk minden olyan viszonyt, amelyet valamilyen módon előzetesen meghatározott külső kényszer, akár meghatározott típusú törvény (morális, jogi, szokáson alapuló) akár valamely követendő mérce vagy elvárás (haszon, gyönyör, stb².) vagyis egy olyan általános értelemben vett formális keret határoz meg, amely irányt szab a benne résztvevők cselekvésének. Immanencia és transzcendencia ilyen típusú megkülönböztetésénél nem azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy létezhet kötöttségektől és kényszerítő mechanizmusoktól mentes, illetve attól függő viszony, hanem arra mutatunk rá, hogy a kötöttségek és kényszerítő mechanizmusok mentén két eltérő típusú viszony bontható ki, s e viszonymódok értelmének kialakulásában eltérő aspektusok játszanak konstitutív szerepet. A barátság lehetősége tehát olyan viszonyra utal, amely

¹ Blanchot, továbbá Lévinasa és Derrida barátságg koncepciójához, és azok továbbgondolásához lásd.: S. Critchley: *Ethics, Politics, Subjectivity*, Verso, London-New York, 1999.: 254-86. o.

² A haszonon és kellemisségen alapuló barátság erényen alapuló barátságtól való megkülönböztetéséhez lásd: Arisztotelész: *Nikomachoszi etika*, Európa, 1997 (ford.: Szabó Miklós): 257-93. o.

nem képzelhető el külső nézőpontból, amelyhez képest meg tudnánk azt határozni, csupán a benne résztvevők számára nyer értelmet, mégpedig oly módon, ahogy azt a benne résztvevők alakítják. E szabad alkotás lehetősége elvi értelemben semmilyen emberek közötti viszonyban nem zárható ki, vagyis utólagossága ellenére olyan primordiális viszony lehetőségét ígéri, amelyben minden előzetesen formált viszony újra megalapozható (e megfontolások mentén nyer értelmet a görög polisz, mint barátok szövetsége, de a spinozai északözösség, vagy Habermas kommunikáción alapuló közössége is). A barátságot éppen ezért talán nem is az interszubjektivitás egy eseteként kéne értelmeznünk, hanem az interszubjektivitás tulajdonképpen terepeként, amely elkerüli a másik tárgyiasítását, de nem oldódik fel egy általános másik általános felelősségetikájában³ sem, ahol „minden tehén fekete,” hanem a másakra való felelet és minden előzetes szabály vagy mérce előtt felbukkanó közös alkotás ígéretének terepével kecsegtet. *Az immanenciában kidolgozásra kerülő transzcendencia*, amely különbözik minden, a fentiekben már tárgyalt transzcendens viszonytól, de a lévinas-i értelemben vett másiktól is, maga a barátság, amelynek létrejötte az én és a másik együttes erőfeszítésében alakul ki. E kidolgozás során a másik mindig közvetve, és állandó változásában jelenik meg, ahogy én magam is mássá válok e viszony során. A baráti viszony az immanencia viszonya, az immanencia pedig az alkotás lehetőségének terepe. A viszony közösség, vagyis közös alkotásról lesz szó. A továbbiakban a barátság képződését, illetve e képződés során megváltozó önmaga alakulását követjük nyomon. A barátság kialakulásának két, számunkra meghatározó aspektusára térünk ki, az immanencia helyére való belépésre, és kialakulásának folyamatára. A barátok elemzését önmagukhoz való viszonyukon keresztül ragadjuk meg, de csak annyiban térünk ki rájuk, amennyiben az előbbi aspektusok szempontjából szükségesnek látjuk.

Minden barátság feltétele az a kötés, ami lehetővé tette e viszony megalapítását, vagyis egy olyan egymás felé fordulás, amely létrehozza az immanencia mezejét. De miért oly elmosódó a kezdet? Hogyan egyeztetjük össze ezt a „passzív vagy tudattalan döntést,” ahogy a kérdéssel kapcsolatban Derrida fogalmaz⁴, a barátság értelmével? Beszélhetünk-e a barátság akár tudattalan megalapításáról, és annak betöltött értelméről? Egy pusztá döntés máris barátságot implikál? E kérdések visszavezetnek az immanencia megalapozásához, amely a transzcendens viszonyok kölcsönös, bár nem feltétlenül egyidejű spontán epochéja következtében áll elő, amely minden interszubjektivitás előfeltétele. E hely feltárulása azonban még nem implikálja szükségszerű-

---

³ A lévinas-i másik semlegességéről és individualitásának hiányáról lsd.: J. L. Marion: *D'autrui à l'individu* in E. Lévinas: *Positivité et transcendance* és Lévinas et la phénoménologie (egy kötetben) (szerk.: J. L. Marion), PUF, 2000

⁴ S. Critchley: *Ethics, Politics, Subjectivity*, id.: 263. o.

en a barátság értelmének megjelenését is, e homályos múlt nem rejt értelmet magában, amelyet a tudat valamifajta passzív genezise már meg is konstituált, s bármikor aktiválhat. E kötés vagy „tudattalan döntés” csupán lehetőséget teremt egy értelemre, éppen ezért nem idézhető fel, és nem is tartható meg emlékezetünkben. A döntés következtében beálló új helyzet kidolgozása, vagyis a résztvevők egymás felé irányuló munkája ad majd értelmet, retrospektív módon, a döntésnek (így és ekkor lettünk barátok). Az egymásra irányuló munka egy közös alkotást épít, amelyen keresztül közös múltunkban tapogatózhatunk, és a barátság genezise után kutathatunk. Mivel csupán a barátok közös történetének eseményei jelennek meg a maguk fenomenalitásában, a döntés pillanata oszcillál az egyes események között, attól függően, hogy az idő retroaktivitása milyen jelentéseket társít hozzájuk, vagyis csak különböző jelentéseket tudunk adni a közösen átélt eseményeknek anélkül, hogy egyértelműen hozzá tudnánk rendelni bármelyikhez is a barátság megalapítását. E folyamat tehát lezáratlan, értelme folytonosan alakul, és örökre bizonytalanságban tartja résztvevőit annak genezisével szemben (lehet, hogy nem is vagyunk barátok). Íme, a barátság kettős mozgása: elköteleződés egy viszony iránt, illetve e viszony képződése, amelyben e döntés oszcillál. A következőkben tehát, a kezdet problémájának figyelembevételével, a képződés folyamatát vizsgáljuk meg közelebbről.

Az eljövendő barátban, velem való hasonlóságainak és eltéréseinek mérlegelése mellett, ismerős vonások derengenek fel. Nem feleletigényt támaszt, sokkal inkább olyan közös terepre hív, amelyben olyan közös megmunkálásra szólít fel, amely önmagam kidolgozására is hat. A terep nem más, mint a kidolgozásra váró immanencia helye. E felhívásban strukturális analógiát fedezhetünk fel azokkal a helyzetekkel, amikor a különféle képességeket igénylő tevékenységek anyaga megmunkálásra hív, elköteleződésre szólít fel, olyan csere ellenében, amely önmagam megtalálásának lehetőségével kecsegtet. A helyzetek rokoníthatósága mégsem jelent azonosságot. Nem a másikat dolgozom meg, amelynek jelenléte ellenállást szülhet, hanem a másikkal közösen birtokolt, de mégis ismeretlen terep együttes megdolgozása valami harmadikat teremt, amely állandó hatással van saját magamhoz való viszonyomra is. E sajátos helyzet, amelyben az immanencia egy benne megjelenő transzcendencia kidolgozását igényli, a barátságot, amely törvényeiben visszahat az azt kialakító egyedekre, episztémé, tekhné és frónészis mellett egy olyan képességre irányítja figyelmünket, amely a barátság alakításának konstitutív mozzanata, és amely a bennünk lévő kreatív elem e terepen való működésére utal. Mielőtt hozzáfognánk e kreatív elem elemzéséhez, két döntő szempontot továbbra is figyelembe kell vennünk. Az egyik a kreatív elem önkényességének bevezetésével szemben annak szükségszerűségét hangsúlyozná, nevezetesen azt, hogy a külső, transzcendens viszonyok „spontán epochéja” egy kiépítésre, megművelésre váró terepet implikál, amit a részt-

vevőknek kell kiépíteni, megalkotni, vagyis a barátság megjelenése per definitionem alkotás. A másik, ehhez szorosan kapcsolódó megjegyzés azt emelné ki, hogy a barátságnak természetesen nem kizárólagos, de mindenképpen konstitutív eleme e kreatív mozzanat, vagyis nélküle nem beszélhetnénk barátságról, míg a vele együtt megjelenő egyéb feltételek (akár a pár sorral feljebb említett képességek, akár a különféle külső viszonyok) pusztá megléte nem implikálja automatikusan a barátságot. A továbbiakban Kantnak a zsenihez kapcsolódó fejtegetéseit elevenítjük fel annak érdekében, hogy a bennünk rejlő alkotó elem barátságban játszott szerepét jobban megvilágíthassuk.

Az Ítélicerő kritikájának 46-50. paragrafusaiból⁵ a zseni következő kritériumait tarthatjuk a legfontosabbaknak: tehetség olyasvalaminek a létrehozására, amihez nem adható meghatározott szabály (vagyis nem képesség valamire, aminek szabályai megtanulhatóak); művének példaszerűnek, vagyis mások számára követésre méltónak kell lennie, mivel a pusztá eredetiség (új szabályok) pusztá értelmetlenség is lehet; nem képes fogalmak által elmagyarázni, hogyan is hozta létre művét, és nem tudja, hogyan támadtak benne azok az eszmék, amelyek ilyen mű alkotására készítették (szemben Newtonnal, aki el tudná mondani, mit miért gondolt úgy, ahogy gondolt, és azt mások meg is értenék); kötik bizonyos megtanulható, követhető szabályok és mechanizmusok; nem meghatározott cél nélkül alkot (szemben a zongora előtt ülő majommal); esztétikai eszmét ábrázol, amely nem más, mint képzelőereje azon megjelenítése, amely arra készíti a befogadót, hogy sok mindent gondoljon, de anélkül, hogy bármely gondolata egy fogalom alá besorolható lenne; a zsenit ítélőereje kontrollálja képzelőereje túlburjánzásában; a zseni a (szép) művészeteknek írja elő a szabályt.

Elemzésünk kiindulópontja egy kritikai megjegyzés, amely a zsenit jellemző iménti rövid leírás utolsó megjegyzésére vonatkozik. Úgy gondoljuk, hogy a zseni érvényesülési területét Kant indokolatlanul szűkre szabta azzal, hogy kizárólag a szép művészetek területére redukálta. E kritikai megjegyzés érvényességének belátása egy szélesebb fenomenális horizont felé nyitna utat, ahol is cselekvéseink értelmét a bennünk megbújó zseni szabályalkotó tehetsége szolgáltatná. E szélesebb fenomenális mező része a barátság is, mint a számunkra par excellence interszubjektív viszony (amennyiben kiküszöböli a transzcendens viszonyokat), amely, ahogy korábban már említettük, alakítás és önalakulás jellegével bír. Tudattalan szabályalkotás, mechanizmusok és célszerűség, megoszthatóság, eszmék; e fogalmak vajon mennyiben alkalmazhatóak a barátság fenomenológiai leírására? Ahogy korábban említettük, a barátság feltétele egy kölcsönös, bár nem feltétlenül azonos időben bekövetkező spontán epoché, amely kiiktat minden transzcendens sza-

---

⁵ Kant: *Az ítélicerő kritikája*, Ictus, 1997, (ford.: Papp Zoltán): 233-47. o.

bályt, keretet, és feltételt teremt egy új viszony megalkotásához. E spontán epoché „egy tudattalan döntés” eredménye, amely lehetővé teszi számomra, hogy bizonyos, már meglévő képességen vagy képességeken keresztül (ez a legtöbb esetben a beszélgetés) olyan viszonyt alkossak meg a másikkal, amely nem követ, mert nem követhet semmilyen külső szabályt, hanem az én és a másik kifejeződéseinek egymásra vonatkozása építi azt. Képes vagyok kifejezni magam a másik kifejezésére anélkül, hogy e kifejezés ne önmagam szolipszisztikus újrarögzítése, önkényem pusztá újramegjelenítése lenne, hanem olyan spontán, előzetes szabályokhoz nem igazodó megnyilvánulás, amely megjelenése pillanatában arra a helyre utal, ahonnan a másik kifejezése érkezik. Kifejezésem illeszkedik a másik kifejezéséhez, folytatja azt, anélkül, hogy tudnám, milyen elv alapján járok el, s legnagyobb meglepetésemre a másik kifejezései is saját kifejezéseimet szövik tovább, és önmagam kifejeződésének folytatására ösztökélnek. A másikat elválasztó transzcendencia zárójelezése nem a másik hívásával szembesít, hanem egy harmadik, talán közös hellyel, ahol a másik ember idegenségét és kiszámíthatatlanságát felváltja egy spontán alkotókedv, és a másik kifejeződésének értelmi, tárgyiasító megragadását folyton áttöri képzelőerőm spontán mozgása, amely képes felvenni a másik ritmusát, anélkül, hogy előzetesen ismerném következő lépéseit. E harmadik helyen, amely még ha belőlem is fakad, soha nem az enyém, a bennem lévő zseni nyilvánul meg, minden szkeptikus daimón ellenpárja, amely nem fogad be semmit a másiktól, hanem vele alkot; vezet, és továbbvezet. Átszínezi és felbontja kikerülhetetlen mechanizmusainkat, szabályainkat, szüneteinket és ismétléseinket, elősködik rajtuk, hogy létrejöhesen, s hogy fenntartsa magát. Reprezentáció nélküli kifejeződés a másik felé; philia, szeretet, barátság. De vajon nem oldódik-e fel az én önmagába? Nem redukáljuk-e a viszonyt pusztá hedonizmuszá, vagy éppen képességek egyfajta összhangjává? Mi válik itt a barátság anyagává, mi alkotja azt? Mi a barátság fogalomra nem hozható eszméje, amit a zseni megjelenít? E kérdések átvezetnek írásunk utolsó részéhez is, amely önmagunk barátságban való érintettségére is kitér.

A baráthoz való viszonyunk meghatározott képességeken keresztül jelenik meg, de nem maguk az adott képességek alakítják ki, hiszen számos tevékenységet művelhetünk együtt másokkal, anélkül, hogy baráti viszonyt is kialakítanánk. Az arisztotelészi jó erkölcs vagy a spinozai ész kissé elvont kategóriái helyett talán érdemes egy tapasztalatilag konkrétabb élmény darabjait rekonstruálni, amely elkerüli az elitizmust és az idealizmust. Ez nem más, mint a test bevonása vizsgálódásainkba, azé a testé, amelynek egyik aspektusát intézményes mechanizmusok hálója irányítja, és határozza meg vagy alakítja ki különféle tevékenységeinek módját, másrésről azé a megélt testé, amely a mechanikus test kényszereit kijátszani igyekszik. Ez utóbbi, Marc Richir leírásában, lényegét tekintve „nomád”, a fizikai testbe való ágyazottságát elhagyni

képes test, amely „illékony, változó és homályos”, ahogyan fantáziánkban is megfigyelhetjük⁶. A spontán epoché következtében fizikai testünk preformált rögzítettsége felfakad, és szabad utat enged e „meghatározhatatlan és alakatlan” testnek, amely spontán kiáradást végez bármely hasonló módon megnyíló másik felé. A barátság anyaga, ha tetszik, e kiáradó és alakatlan testek közössége, ahol az alakítást, a fegyelmehető, mechanizálható testek hiányában semmilyen transzcendens viszony nem képes alakítani, hanem kizárólag a bennünk lakó, bár nem belőlünk fakadó zseni szabályadása nyomán kap alakot, ahol az alak összeköt, de egyben el is választ a másiktól. A barátság tehát egy olyan harmadik eszméje, amely a megélt testek foszlányainak konstans szabályadásában nyilvánul meg, anélkül, hogy e folyamat elérné végső alakját. Benne, vagyis egy harmadikban, kiáradó testem egyszerre alakítom a másikkal, miközben a másik teste vele alakul önmagam és a másik szabályalkotása nyomán; interszubjektív kiazmus. A barátság nekiiramodások és megtorpanások folyamata, ahol a nekiiramodások és a spontán kitörések hamar szedimentálódnak, rögzülnek az immanencia helyén, hogy a következő pillanatban, egy újabb lendülettel, továbbépüljenek. A barátság az immanencia síkján kiépülő transzcendencia, és szemben áll minden immanencián kívüli transzcendens viszonytal, vagyis azoknak a különféle gyakorlatoknak a szigeteivel, amelyeken keresztül a szubjektum, amennyiben viszonyt alakít ki önmagával, saját megformálására tör.⁷ Ily módon rámutat önformálásunk egy másik aspektusára, ahol önmagunk nem preformált struktúrákba botlik, hanem a másikon keresztül önmagunk önmagának formát adó tehetőségével szembesül, amely új, közös alakot formál, a barátságét, és visszahat önmagunkra. Barátsággal kapcsolatos megfontolásaink tehát továbbgondolásra készítetik szubjektum és önformálás viszonyát is. Egyrészt a barátság lehetőséget teremt arra, hogy egyszerre legyünk tárgyai és alanyai egy konstitúciónak, vagyis úgy válhatunk alkotóivá saját szubjektumunknak, hogy nem külső gyakorlatok, hanem részben önmagunkból fakadó szabályok formálják azt, másrészt a Foucault által emlegetett próba⁸ is sajátos értelmet nyer,

---

⁶ M. Richir: *Phénoménologie en esquisses*, Millon, 2000: (különösen) 117–150. o.

⁷ A különféle gyakorlatokon önmaga kidolgozására törekvő szubjektum leírásához lsd.: Michel Foucault: *A szexualitás története* II., Atlantisz, 1999, (ford.: Albert Sándor, Szántó István, Somlyó Bálint)

Foucault: *A szexualitás története* III., Atlantisz, 2001, (ford.: Sujtő László). A filozófusi éthosz és az önmagunk kidolgozása közötti viszonyhoz pedig kiváló elemzéseket találunk A. Nehamasnál.

A. Nehamas: *The Art of Living*, Univ. of California Press, 1998, Berkeley

⁸ A „próba” – amin az igazság játékában az önmagunkat megváltoztató próbatételt kell értenünk, nem pedig a másik szimpla elfogadását csak azért, hogy legyen kivel kommunikálnunk – a filozófia lelke, feltéve ha a filozófia az maradt, ami valaha volt: „aszkézis,” önmagunk gyakorlása a gondolkodásban.”

ahol az igazság önmagamon való működése, önmagam alakítása, és ezen keresztül önmagam kidolgozása, a zseni működésének következtében összekapcsolódik az igazság, esetünkben a barátság teremtésének igényével.